

ERMENİSTAN'DA DİNİ YAPI-DİNİ HAYAT

Mahmut Niyazi SEZGİN*

Title: Religious Structure/Life In Armenia

Abstract: The aim of this article is to scrutinize the phenomenon of religion in contemporary Armenia with regard to historical, legal, sociological and political perspectives. For this purpose a brief history of the Armenian Church, basic principals of Armenian faith, functional and hierarchical structure of the Armenian Church as well as the significance of religion in the make-up of Armenian national identity will be handled in the first chapter. The state of religion in the Armenian legal system, the role of religion and the Church in state and nation-building processes, politics and religion, new religious currents and the prevailing situation of religious minorities will be examined through the subsequent two chapters.

Keywords: Armenian Church, Gregorian, Etchmiadzin, Catholicos, II. Karekin, Church-State Relations, Religious Affairs Council, "dangerous sects," Jehova's Witnesses, Jews

Anahtar Kelimeler: Ermeni Kilisesi, Gregoryen, Eçmiadzin, Katogikos, II. Karekin, Kilise-Devlet İlişkileri, Dini İşler Konsülü, "tehlikeli tarikatlar," Yehova Şahitleri, Yahudiler.

GİRİŞ

Bu makalenin amacı günümüz Ermenistan'ında din olgusunun konumunu ve önemini; tarihi, hukuki, sosyolojik ve siyasi açılardan ortaya koymaktır. Makalenin ilk bölümünde Ermeni Kilisesi'nin kuruluşundan günümüze tarihi, Sovyetler Birliği döneminde Ermeni Kilisesi'nde ve Ermeniler arasındaki dinî ve siyasi mücadeleler, bağımsızlık sonrası dönem de dahil olmak üzere irdelenecektir. Klasik bir tarih incelemesinin yanında inanca dayalı bir zihniyet analizi de geliştirilecektir. Yine bu bölüm içinde; Gregoryen inancının temel özellikleri ve diğer Hristiyan dogmalarından ve mezheplerinden farklılaştığı yönleri, makalenin konusunu ilgilendirdiği ölçüde ve ana konunun anlaşılmasına yardımcı olacağı kadarıyla ele alınacaktır. Bu bölümün sonunda; kilisenin yapısı, örgütlenişi ve işleyişi üzerinde durulacaktır. İkinci bölümde, Ermenistan hukuk sisteminde din olgusunun işgal ettiği konum tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu bölümde, Ermenistan'da laiklik, Gregoryen

* ASAM Kafkasya Araştırmaları Masası, Araştırmacı.

Ermeniler arasında Hristiyanlıktan önceki en yaygın olan dinin Zerdüştlük olduğu bilinmektedir. Hatta bu dönemlerden kalma ve diğer Hristiyan mezheplerde görülmeyen, mesela 'Madag' denen kurban kesme gibi âdetler, Ermeniler arasında hâlâ yaşamaktadır.

ve geliştirilen anlayış doğrultusunda, çağdaş Ermenistan'da din olgusunun toplum ve devlet hayatındaki yeri kısaca değerlendirilerek konunun yakın gelecekteki muhtemel durumu hakkında öngörülerde bulunulmaya çalışılacaktır.

inancı ve Ermeni Kilisesi'nin hukuk sistemindeki yeri ve azınlık dinleri ile bu dinler mensuplarının genel durumu, hem hukuki hem fiili boyutlarıyla gözden geçirilecektir. Üçüncü bölümde, Ermenistan'daki din algılamasının ve dinî yaşayışın, milli kimlik ve siyasi kanaat oluşumu gibi hususlar başta olmak üzere, sosyal hayat ve siyasi süreçler üzerindeki etkisi ile devletin din ve kilise üzerindeki etkisi incelenecektir. Sonuç bölümünde ise elde edilen veriler

I. BÖLÜM

ERMENİ KİLİSESİ

A. Adı, Kuruluşu, Tarihçesi

Ermeni Kilisesi'ne Ermeniler tam olarak Tek, Kutsal, Apostolik, Katolik Ermeni Kilisesi adını verirler. Kiliseyi tanımlayan bu dört kavramın anlamları şu şekilde açıklanmaktadır: Kilise tektir, çünkü Hristiyanlıkta bir kurum olarak kiliseyi Hz. İsa'nın kurmuş olduğu anlayışı vardır. Kilisenin tek oluşunun bir diğer anlamı da dünyanın neresinde olursa olsun Ermeni Kilisesi'nin kökünde, amaçta, araçta, inançta, öğretide, ibadette ve idarî teşkilatta bir olduğudur.¹ 'Kutsallığı' din kurumu oluşundadır. 'Apostolik' oluşu, Ermenilerin kiliselerini havariler Tadeu ve Bartelemeu'ya dayandırışındandır.² 'Katolikliği' ise evrenselliğini ifade etmektedir (Bunu Roma Katolik Kilisesi ile karıştırmamak gerekir). Kilisenin resmi kuruluşu, 314 yılında³ Aziz Gregor

¹ Canan Seyfeli, İstanbul Ermeni Patrikliği, yayınlanmamış yüksek lisans tezi: Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, (Konya: 2002), s. 27

² Aslında bu iki havarinin, Ermeni kilisesine kaynaklık yapmış olma ihtimalleri tarihi olarak pek müphemdir. Erich Feigl, 'Ermeni Milli Kilisesinin Zaferi ve Trajedisi', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı. 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, s. 67

³ Aslında tarihi eserlerin çoğu Ermeni kilisesinin kuruluş tarihi olarak 301 yılını göstermektedir ve hatta 2001 yılında Ermenistan'da Hristiyanlığın 1700. yılı kutlamaları yapılmıştır. Ne var ki son yıllarda yapılan çalışmalar, bu tarihin aslında 314 olduğunu ortaya koymuştur. Kilise de bu araştırmaların haklılığını tasdik edip en son çıkan yayınlarda bu yılı kuruluş yılı olarak kabul etmiştir.

Lusaroviç⁴ tarafından gerçekleştirilen kuruluşa dayandırılmaktadır.⁵ Kilise; etnografik olarak Ermeni adını alırken doktriner olarak da Lusavorçagan (aydınlatılmış), kurucusunun adına izafeten Gregoryen veya 'doğru yolda olan' anlamında Ortodoks (Uğgapar) gibi adlarla anılmıştır⁶ (Buradaki Ortodoks kelimesini de Ortodoks mezhebiyle karıştırmamak gerekir).

Ermeniler, Hristiyanlığın kabulünü, tarihlerinin en büyük dönüm noktası olarak kabul ederler.

Ermeniler arasında Hristiyanlıktan önceki en yaygın olan dinin Zerdüştlük olduğu bilinmektedir. Hatta bu dönemlerden kalma ve diğer Hristiyan mezheplerde görülmeyen, mesela 'Madag' denen kurban kesme gibi âdetler, Ermeniler arasında hâlâ yaşamaktadır.⁷ Bunun dışında, Helenistik dönemde antik Yunan inançlarının ve panteonunun da Ermeniler arasında yaygın kabul gördüğü ifade edilmektedir.⁸ 4. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ise aslen bir Partlı olan Aziz Gregor'un⁹ çabalarıyla, tarihî Ermenistan coğrafyasında yaşayan ve aralarında bugün Ermeni olarak adlandırdığımız Hayk etnisitesi mensupları dahil olmak üzere çeşitli etnik gruplar, Aziz Gregor'un Hristiyanlık anlayışı etrafında cemaatleşmiştir.¹⁰ Aziz Gregor ilk dinî merkezi Muş yakınlarındaki Ardışad'da kurmuş, daha sonra bu merkez, bugünkü Erivan yakınlarındaki Eçmiadzin'e taşınmıştır.¹¹ Ancak bölgedeki siyasi ve askeri dengeler değiştikçe kilise de oluşan yeni durumlara uymak ve yer değiştirmek zorunda kalmıştır.

⁴ Aziz Gregor'un lakabı olan Lusaroviç kelimesi; 'aydınlatıcı, aydınlatan, nurlandıran' anlamlarına gelmektedir.

⁵ Kasten, kilise 314 yılında kurulmuştur, denmemiştir. Zira bu dönem için Hristiyanlıkta Ermeni yahut başka bir millî kiliseden söz etmek mümkün değildir.

⁶ Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, (Ankara: ASAM Yayınları, 2000), s. 27, Canan Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 27.

⁷ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), s. 118, 125.

⁸ *The Modern Encyclopedia of Religions in Russia and the Soviet Union*, cilt 3, 'Armenians' maddesi, (Academic International Press, 1991), s. 44.

⁹ Bunun yanı sıra Aziz Gregor'un Türk olduğunu hattâ Dede Korkut'la aynı kişi olduğunu iddia edenler de vardır. M. Fahrettin Kırzioğlu, "Albanlar Tarihi" Üzerine (M.Ö. IV.-M.S. X. Yüzyıllar), *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri* kitabından ayırbasım, s. 49.

¹⁰ Hayk kavmi, Ermenilik ve Gregoryen Kilisesi arasındaki ilişkiler için bkz. Yaşar Kalafat ve Mahmut Niyazi Sezgin, 'Ermeni Kültür Stratejisi ve Albanlar Meselesi', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 2, Sayı 5, Bahar 2002, ss. 28-47.

¹¹ Eçmiadzin, 'Allah'ın tek oğlunun indiği yer' anlamına gelmektedir. Efsaneye göre Hz. İsa, Eçmiadzin'Ermenistan'a inmiş, Ermeni Kilisesi'ni kurmuş ve onu Doğu ve Batı kiliselerinden bağımsız olarak ortaya çıkarmıştır. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 121, 126; Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, (Ankara: Ocak Yayınları, 2002), s. 307.

Ermeniler, Hristiyanlığın kabulünü, tarihlerinin en büyük dönüm noktası olarak kabul ederler. Ermeni aydınlarına göre bu olay, bütün Ermeni tarihinin gidişatını ve Ermeni milletinin şekillenmesini büyük ölçüde tek başına etkilemiştir. Soykırım miti dahil olmak üzere, hiçbir olay Ermeni kimliği üzerinde bu denli büyük bir tesir sahibi olmamıştır. Bununla ilgili olarak şu anki Antilyas Katogigosu Aram Keşişyan'ın aşağıda yer alan sözleri oldukça dikkat çekicidir:

*"Mesih'e iman etmek, tarihimizin özü olmuştur. Ermenilerin tarihi; her hareket ve başarılarında, her çatışma ve mücadelelerinde kelimenin tam anlamıyla Mesih'e olan imanın canlı bir hikâyesidir... Hayatımızın her alanı, Mesih'in dönüştürücü gücüyle değişmiştir. Ermeni kültürü, özellikle de manevi derinliği ve aşkın dinamizmi, İsa'yı milli değerler sistemimize entegre etmek hususunda kiliseye yaratıcı bir anlayış, yeni bakış açıları ve ufuklar temin etmiştir"*¹²

Ermeniler, Hristiyanlığı resmi din olarak benimseyen ilk devletin kendi devletleri olduğunu iddia etmektedirler. Ermeniler bu olaya adeta Hristiyanlığın kendisi kadar büyük bir önem atfetmektedirler. Bu olay, az önce zikredilen dönüm noktası içerisinde önemli bir aşamayı teşkil etmektedir. Dolayısıyla Ermeni tarihinde ve kimliğinde ciddi bir yer işgal eder. Öyle ki, Erivan Devlet Üniversitesi profesörlerinden Levon Abrahamyan'a göre ilk Hristiyan devlet inancı, Ermeni ortak şuurunda bir "öncü kompleksi"nin doğmasına yol açmıştır.¹³ Bu kompleks, Ermenilerde, her şeyde ilk olmak gibi bir istek açığa çıkarmıştır. Bu istek, milli söylemlere de yansımıştır.¹⁴

Hristiyanlığın genel itibarıyla, zamanın akışı içinde, doğu ve batı kilisesi olmak üzere ikiye ayrıldığı görülmektedir. Ermeni Kilisesi, 451'deki Kadıköy Konsülü'nden sonra Hristiyanlığın bütününden ayrılan bağımsız monofizit kiliselerden olmasına rağmen tasnif kolaylığı açısından zaman zaman Ortodoks doğu kilisesi içinde zikredildiği olmaktadır. Monofizit-diyofizit ayrımı kabaca şudur: Diyofizitlere göre (yani Ermeniler, Kiptiler, Süryaniler, ve Habeşliler dışında bütün Hristiyanlar) İsa Mesih'te biri insani, diğeri ilahi olmak üzere iki tabiat vardır. Monofizitler ise bu iki tabiatın iç içe geçmiş tek bir

¹² Hratch Tchilingirian, 'The Armenian Apostolic Orthodox Church', www.sain.org/Armenian.Church/intro.txt

¹³ Levon Abrahamian, 'The Changing Invariants Of Armenian Identity', *Contemporary Caucasus Newsletter*, Sayı 4, 1997 Sonbahar/1998 Kış, ss. 10-11.

¹⁴ Belki de Ermenilerin dünyada soykırıma uğrayan ilk millet olma yönündeki ısrarlı çalışmalarının arkaplanında da bu öncü kompleksi bulunmaktadır.

tabiat olduğunu ve İsa'nın özünde yalnızca tanrı olduğunu iddia ederler. Somutlaştırmak gerekirse diyofizitler çarmıhta bir insanın öldüğüne inanırlarken, monofizitler çarmıhta ölenin tanrı olduğuna inanırlar.

Ermenilerin büyük çoğunluğu monofizit Ermeni Kilisesi'ne bağlı olmakla birlikte Katolik ve Protestan Ermeniler de vardır. Ermenilerde Katolikleşme hareketleri Haçlı Seferleri sırasında başlamış, daha sonra özellikle Fransız misyonerlerin çabalarıyla devam etmiştir. 1830'da Osmanlı idaresi altında Katolik Ermeni Kilisesi kurulmuş ve Katolik Ermeniler bir 'millet' olarak tanınmıştır. Aynı hakta Protestan Ermeniler 1846 yılında, özellikle İngiliz ve Amerikan misyonerlerin desteğinde kavuşmuştur.¹⁵

B. Sovyetler Birliği Döneminde ve Sonrasında Ermeni Kilisesi

Osmanlı dönemi bu şekilde sona ererken, Sovyet döneminde Ermeniler dinî bakımdan Sovyetler Birliği'ndeki diğer halklar gibi ciddi sıkıntılar yaşamışlardır.¹⁶ Sovyetler Birliği (SB)'nin Eçmiadzin Katogigoslugu üzerinde ağır baskıları olmuştur. Bu baskıları iki başlık altında incelemek mümkündür:¹⁷

- **Yasal Baskılar:** Kilisenin hemen hemen bütün faaliyetleri yasaklanmıştır. Eğitim sistemi laikleştirilmiş ve kiliseye eğitim işlerinden el çektirilmiştir. Eçmiadzin'in bütün mülkiyeti müsadere edilmiştir (arazi, binalar, basın organları, müze, kütüphane vb.). Kilisenin evlendirme ve boşandırma ile ilgili hakları elinden alınmıştır.

- **İdeolojik Baskılar:** 1922 yılında devlet tarafından kurulan ve desteklenen yeni bir kilise ortaya çıkmıştır. Bu kiliseye "Bağımsız Kilise" adı verilmiştir. Sözde bir reform hareketi gölgesinde kilisenin geleneksel temellerini çürütmek için bir hareket başlatılmıştır. Halkın derin bir bağlılık duyduğu kiliseye karşı güvensizlik yaratılmıştır. Din karşıtı propaganda yürütülmüştür.

Bunların dışında gerekli görüldüğünde kiliseye karşı sertlik kullanımı da olmuştur. Bunun en çarpıcı örneğini 1938'de kilisenin güç-

¹⁵ Kılıç, Osmanlı..., ss. 178-183

¹⁶ The Modern Encyclopedia of Religions in Russia and the Soviet Union, s. 44.

¹⁷ Erdal İler, Ermeni Kilisesi ve Terör, (Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 11, 1999), s. 87.

lendirilmesi taraftarı olan Katogigos I. Horen'in Eçmiadzin'de gizli polis tarafından öldürülmesi teşkil etmiştir. Böylece SB'nin ilk 10 yılında kilisenin gücü fazlasıyla kırılmıştır.¹⁸

1941'de Alman saldırısıyla birlikte SB'de din hürriyeti yeniden ihdas edilmiştir. Bu dönemde kapatılan mabetler yeniden açılmış ve halk, Sovyet ordusunun zaferi için dua etmeye teşvik edilmiştir.¹⁹ Bu durum savaşın bitişinden sonra da bir süre daha devam etmiştir. SB, Batı toplumları üzerinde etkili olacak konuların propagandasını yapmak için kiliseleri kullanmış ve diğer kiliseler gibi Eçmiadzin Katogigosluğu'na da bazı haklar tanımıştır. SB'nin buradaki amacı Eçmiadzin'in manevi gücünü kullanarak Batı'daki Ermeni lobileri üzerinde etki ve kontrol sahibi olmak idi.²⁰

SB'nin Eçmiadzin üzerinde icra ettiği bu baskı ve manipölasyon, dünya Ermeniliğinin dinî bazda anlaşmazlığa ve ayrılığa düşmesine yol açmıştır. Bu anlaşmazlığın baş aktörleri Eçmiadzin ve Antilyas katogigoslukları olmuştur.

SB'nin Eçmiadzin üzerinde icra ettiği bu baskı ve manipölasyon, dünya Ermeniliğinin dinî bazda anlaşmazlığa ve ayrılığa düşmesine yol açmıştır. Bu anlaşmazlığın baş aktörleri Eçmiadzin ve Antilyas katogigoslukları olmuştur. Söz konusu anlaşmazlık 1933'te Antilyas Katogigosluğu'nun, Eçmiadzin Katogigosluğu'nun ruhani üstünlüğünü tanımaması ile başlamış ve bu ikilik aynı yıl Amerika'da Eçmiadzin'i destekleyen bir başp-

sikoposun ayin sırasında Taşnak militanları tarafından öldürülmesi üzerine su yüzüne çıkmıştır. Eçmiadzin'e bağlılığı reddeden kiliseler, Antilyas Katogigosluğu'na bağlanarak Eçmiadzin'den ayrılmışlardır. Eçmiadzin ile Antilyas arasındaki çatışma aslında Antilyas Katogigosluğu'nun Taşnakların kontrolünde olması ve Eçmiadzin'i, Sovyetlerin baskı ve kontrolünde olduğu için, Ermeni davasını yeterince desteklememekle itham etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu mücadelede ABD de Sovyet aleyhtarı Taşnaklarla birlikte Antilyas'ı desteklemiştir. Bu dönemde Yunanistan, İran ve ABD'deki Ermeni kiliseleri, Antilyas'ın ruhani egemenliği altına alınmıştır.²¹

¹⁸ Karekin Sarkisyan, 'The Armenian Church in Contemporary Times', *Religion in the Middle East*'ten ayrı basım, Cambridge University Press, 1969'tan zikreden İter, *Ermeni...*, s. 87.

¹⁹ Abdülkadir Sezgin, *Eski Sovyetler Birliği ve Azerbaycan'da Dinî Hayat, I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, 1-5 Kasım 1993*, (Ankara: 1995, Cilt 2), ss. 29-45

²⁰ İter, *Ermeni...*, s. 88

²¹ İter, *Ermeni...*, ss. 88-91

Eçmiadzin ile Antilyas arasındaki ilişkilerde dönüm noktası sayılabilecek bir gelişme 1983'te Karekin Sarkisyan'ın II. Karekin adıyla Antilyas Katogigosu seçilmesidir. II. Karekin, Antilyas ile Eçmiadzin arasındaki çatışmanın bir son bulması ve bu iki katogigosluğun Ermeni davasına hizmet için yeniden birleşmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Bundan sonra iki kilise arasındaki ilişkilerde bir yumuşama dönemine girilmiştir.²²

Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra iki kilise arasındaki ayrılık anlamını yitirmiştir. 'Hay Dat' (Ermeni Davası)'ı yürütecek bağımsız bir Ermeni devleti olduğuna göre iki kilise arasında çatışmaya da gerek kalmamıştır. Sorun, Halep doğumlu olan Devlet Başkanı Ter Petrosyan'ın Antilyas Katogigosu II. Karekin'i Eçmiadzin Katogigosluğu'na getirmesi üzerine Eçmiadzin'in tekrar ruhani üstünlüğünü kazanmasıyla sonuçlanmıştır, 1995'te Erivan'da yapılan seçimle Eçmiadzin'in 131. Katogigosu olarak Karekin Sarkisyan I. Karekin adıyla dünya Ermenileri dinî liderliğine seçilmiştir. I. Karekin'in seçilmesini, Taşnaklar dahil bütün gruplar sevinçle karşılamışlardır.²³ Seçim sonrasında yaptığı konuşmada Ter Petrosyan, 'seçimin sadece bir kilise meselesi olmayıp milli bir kaynaşma ve kenetlenme fırsatı olduğunu, Ermeni davası için hayatlarını vermeye hazır olduklarını' ifade etmiştir.²⁴ I. Karekin de seçimden sonra yaptığı açıklamada, 'artık Ermenistan'ın her zamankinden daha fazla Hristiyanlığın kalesi olduğunu ve sözkonusu seçimin Ermenistan'ın komünist boyunduruğundan kurtuluşunu perçinlediğini' belirtmiştir.²⁵

I. Karekin'in 1999 yılında ölümünden sonra ise Katogigosluk makamına halen görevde bulunan, Ermenistan'ın yaklaşık bir milyon nüfusla en kalabalık psikoposluk bölgesi olan Ararat Bölgesi'nin Psikoposu, şu an 52 yaşındaki, Karekin Nersesyan, II. Karekin adıyla seçilmiştir.

C. Ermeni Kilisesi'nin Yapısı

Ermeni Kilisesi'nin önemli bir özelliği demokratik denebilecek bir yönetim biçimine sahip olmasıdır. İdari, doktriner ve dinî kurallar, bir meclis tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girer. Bu geleneğe İsa'nın ölümünden sonra 12 havari arasında Yahuda İs-

²² İtler, *Ermeni ...*, ss. 91-99

²³ İtler, *Ermeni ...*, ss. 99-103

²⁴ *Marmara*, 4 Nisan 1995 ve 5 Nisan 1995 tarihli sayılardan aktaran Erdal İtler, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, s. 101

²⁵ *Yeni Şafak*, 16 Mayıs 1995 tarihli sayıdan aktaran İtler, *Ermeni ...*, s. 102

karyot'tan boşalan yere Havari Matyas'ın bir seçimle getirilmiş olması kaynaklık eder.²⁶

Ermeni Kilisesi'nin yapısına bir göz atıldığında dünyada şu anda Ermeni Kilisesi'nin dört merkezinin olduğu görülmektedir. Bu dört kilise, tarihi olaylar neticesinde bugün birer dinî merkez olarak ortaya çıkmıştır. Şöyle ki; Aziz Gregor tarafından Ardışad'da kurulan Ermeni Kilisesi ardından yine kendisi tarafından Eçmiadzin'e taşınmış, daha sonra da bölgedeki siyasi ve askeri dengelerin zorlamasıyla sıkça yer değiştirmiştir. Kilise bu şekilde önce 484 yılında Dvin'e, 931'de Akdamar'a, 947'de Argina'ya, 992'de Ani'ye ve buradan da 1147'de Runkale'ye (Kilikya'ya) taşınmıştır. 931 yılında Van'ın Akdamar adasına yerleşen katogigosluk, buradan Ani yakınlarındaki Argina'ya nakledilince Akdamar Patriği kendisini Katogigos ilan etmiştir. Ermeni Kilisesi içinde meşruiyeti tartışma yaratan bu katogigosluk, son Katogigos Haçatur Şiroyan'ın 1895'te ölümü ve arkasından kimsenin seçilmemesi üzerine Osmanlı Devleti tarafından I. Dünya Savaşı sırasında ilgâ edilmiştir. Bu arada asıl katogigosluk 1293'e kadar Kilikya'da kaldıktan sonra bu tarihte Sis'e nakledilmiştir. 1441 yılında ise katogigosluk tekrar Eçmiadzin'e taşınmış fakat bu sefer de Sis'teki katogigosluk da devam etmiştir. Bu merkez de I. Dünya savaşını takiben Beyrut yakınlarındaki Antilyas'a nakledilmiştir.²⁷ Özetlemek gerekirse Ermeni Kilisesi'nin günümüzdeki yapısı şu şekilde oluşmuştur: Aziz Gregor tarafından kurulan Eçmiadzin Katogigosluğu,²⁸ 12. yüzyılda kurulan Sis veya Kilikya Katogigosluğu olarak da bilinen, I. Dünya Savaşı'nı müteakip Lübnan'a taşınan Antilyas Katogigosluğu, 1311'de kurulan Kudüs Patriklığı ve 1461'de II. Mehmet tarafından kurulan İstanbul Patriklığı.²⁹ Katogigosluklar hiyerarşik olarak patrikliklerin üstünde yer almaktadır. Ancak İstanbul Patriklığı, Osmanlı Devleti zamanında Ermeni milletin başı olduğu için imparatorluk sınırlarındaki en güçlü dinî merkez olmuştur.³⁰ İdari olarak Eçmiadzin ile Antilyas denk sayılsa da geleneksel olarak Eçmiadzin bütün diğer kiliselerin ruhani lideri kabul edilmektedir, ancak Antilyas çok büyük ölçüde bağımsızdır.

²⁶ Hratch Tchilingirian, 'The Armenian Apostolic Orthodox Church', www.sain.org/Armenian.Church/intro.txt

²⁷ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Rüstem Yayınevi, 2001), ss. 49-50

²⁸ 'Ana Kilise' olarak da bilinir.

²⁹ Bu bölümdeki tarihlerin tamamı, Eçmiadzin Katogigosluğu'nun resmi internet sayfasından alınmıştır. bkz. <http://www.holyetchmiadzin.am>

³⁰ Ne var ki, Çarlık Rusyasının Ermeni politikası çerçevesinde, Ermeniler üzerinde daha fazla kontrol sahibi olmak için kendi sınırları dahilindeki Eçmiadzin Katogigosluğu'nun güç ve etkisini artırma çabası neticesinde 1844'ten itibaren İstanbul Patrikhanesi'ndeki ayinlerde de Eçmiadzin'in adı anılmaya başlanmıştır. (Osmanlı Devleti, Dahiliye Nezareti) *Ermeni Komitelerinin Amal ve Hareket-i İhtilaliyesi*, (İstanbul: 1916), s. 9'dan zikreden Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu 1914-1923*, (İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 2000), s. 95

Kilisedeki dinî hiyerarşi şu şekildedir:

Katogigos

(Başpsikopos-Patrik)

Psikopos

Rahip

Diyakos (Rahip yardımcısı)

Katogigos, Ermeni kilisesinin en üst dinî ve idari lideridir. 'Başpatrik' olarak da anılır. Milli Dinî Meclis (Milli Kilise Meclisi) tarafından seçilir. Katogigos seçilmek için Milli Dinî Meclis'teki toplam oyların % 50 artı 1'ini almak gerekmektedir. Bu olmadığı takdirde adaylardan biri bu gerekli çoğunluğu sağlayana kadar seçimler tekrar edilir. Seçim Eçmiadzin'de kapalı kapılar ardında yapılır. Adaylardan birinin Katogigos seçilmesiyle birlikte kapılar açılır ve kilisenin çanları çalmaya başlar. Katogigos, Milli Dinî Meclis'in görevden almaya ilişkin bir kararı olmaksızın ömür boyu görev yapar. Yüksek Dinî Konsey adı verilen bir yürütme heyetiyle birlikte çalışır.

Psikopos, bir psikoposluk bölgesinin en büyük dinî ve idari amiridir. Psikoposluk meclisi tarafından seçilir. O bölgenin en kıdemli psikoposu tarafından onaylandıktan sonra katogigosun onayına sunulur. Günümüz pratiğinde psikoposlar daha ziyade katogigos atamaktadır. Psikoposlar, yine psikoposluk meclisi tarafından seçilen psikoposluk konseyiyle birlikte çalışır.

Rahipler, psikopos tarafından atanır ve yerel kilise meclislerince onaylanır. Bunlar da bulundukları kilisenin dinî ve idari amirleridir. Bir de manastır rahipleri denen bir grup daha vardır ki, bunlar da daha önce belirttiğimiz 4 büyük kilise içinde görev yaparlar.

Bu üçünün dışında katogigos ile psikopos arasında kalan ve yalnızca kıdem ifade eden bir başpsikoposluk ünvanı bulunmaktadır. Buna ek olarak bir de kıdem olarak başpsikoposluk seviyesinde olan ve daha ziyade idari bir derece olan patriklik ünvanı vardır.

Temsili organların hiyerarşisi de şu şekildedir:

Milli Dinî Meclis: Dünyanın her yerindeki psikoposluk ve daha üstü bölgelerden gelen temsilcilerden oluşur. Her psikopos, bu meclisin doğal üyesidir. Temel görevi ölen bir katogigosun yerine yenisini seçmektir. Milli Kilise Meclisi olarak da adlandırılan Milli Dinî Meclis, 400 üyeden oluşmaktadır. Bu üyelerin 49 tanesi psikopos, başpsikopos ve patrik seviyesindedir.³¹ Son Milli Dinî Meclis II. Karekin'in seçildiği 1999 yılında toplanmıştır.

³¹ Michael Westh, Election of Catholicos Armenia 1999, *Groong News Network*, 25 Ekim 1999

Psikoposluk Meclisi: Kilise meclislerinden seçilen delegelerden oluşur. Bir psikoposluk bölgesindeki her din adamı bu meclisin üyesidir.

Kilise Meclisi: Bir kilise çerçevesinde, vaftiz edilmiş veya kilise aidatını ödeyen Hristiyanlardan oluşur.³²

II. BÖLÜM

ERMENİSTAN HUKUK SİSTEMİNDE DİN

Ermenistan hukuk sisteminde din, üç değişik alanda ele alınmıştır; Anayasa, Vicdan ve Dinî Kurumlar Hürriyeti Yasası, Ceza Yasası. Bunların dışında din ve vicdan hürriyetinin teminat altında olduğuna ilişkin bir hüküm Bağımsızlık Bildirgesi'nde³³ de bulunmaktadır.

1995 yılında yürürlüğe giren ve Batı normlarında olduğu kabul edilen Ermenistan Anayasası'nın 15. maddesinde 'din ayrımı gözetilmeksizin bütün vatandaşların kanun önünde eşit oldukları' belirtilmiştir. Anayasanın 23. maddesinde herkesin inanç hürriyetine sahip olduğu, bu hürriyetin ancak anayasanın 45. ve 55. maddelerinde belirtilen anayasal düzenin tehlikeye düşmesi hallerinde sınırlandırılabilirliği vurgulanmıştır.³⁴

1995 yılında yürürlüğe giren ve Batı normlarında olduğu kabul edilen Ermenistan Anayasası'nın 15. maddesinde 'din ayrımı gözetilmeksizin bütün vatandaşların kanun önünde eşit oldukları' belirtilmiştir.

Vicdan ve Dinî Kurumlar Hürriyeti Yasası, 'Apostolik Ermeni Kilisesinin, Ermeni halkının milli kilisesi olduğunu ve onun Ermeni dinî hayatındaki ve milliyetinin korunmasındaki önemini müdrik olarak' ibaresiyle başlamaktadır. Bu yasanın Ermenistan'a özgü hükümler içeren bölümleri de şu şekilde özetlenebilir:³⁵

li kilisesi olduğunu ve onun Ermeni dinî hayatındaki ve milliyetinin korunmasındaki önemini müdrik olarak' ibaresiyle başlamaktadır. Bu yasanın Ermenistan'a özgü hükümler içeren bölümleri de şu şekilde özetlenebilir:³⁵

³² Ermeni Kilisesi'nin yapısı, yapısal ve hiyerarşik örgütlenmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hratch Tchilingirian, 'The Armenian Apostolic Orthodox Church', www.sain.org/Armenian.Church/intro.txt

³³ Ermenistan Bağımsızlık bildirgesi için bkz. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı resmi web sayfası, <http://www.armeniaforeignministry.com/>

³⁴ Ermenistan Anayasası'nın İngilizce tam metni için bkz. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı resmi web sayfası, <http://www.armeniaforeignministry.com>

³⁵ Yasanın İngilizce tam metni için bkz. <http://sain.org/Armenian.Church/law.txt>

- Bir dinî örgütün kurulabilmesi için en az 200 yetişkin üyesi bulunması gerekir.³⁶ Verilen kuruluş dilekçesi, Din İşleri Bakanlığı'na onaylanır. Kayıtlı olmayan dinlerin Ermenistan'da faaliyet göstermesi son derece zorlaştırılmıştır. Bu tür gruplar gazete ve dergi yayınlamayamaz, toplantı mekanları kiralayamaz, radyo ve televizyon programı yapamaz yahut ziyaretçi vizesi çıkartamaz. Kayıtlı dinî gruplar da, Ermeni Kilisesi hariç, kamuya açık alanlarda dinî faaliyette bulunmak ve yurtdışından ziyaretçi kabul etmek gibi işlerde Din İşleri Bakanlığı'ndan önceden izin almak zorundadır. Bugün için Ermenistan'da 51 kayıtlı dinî örgüt bulunmaktadır.³⁷

- Muhtedilik yasaktır. Yani bir kimseyi Gregoryan inancından döndürmenin yasal müeyyidesi vardır. Bir kimseyi başka bir dinden Gregoryanlığa döndürmek ise serbestir.

- Merkezi yurtdışında olan dinî örgütler, hiçbir şekilde yurt dışından yardım alamazlar. Mesela merkezi Moskova'da olan Rus Ortodoks Kilisesi gibi.

- Ermenilerin millî kilisesi olan Apostolik Ermeni Kilisesi, Ermenistan Cumhuriyeti'nin koruması altındadır.

1993'te çıkarılan bir başkanlık kararnamesi ve 1997'de gerçekleştirilen değişikliklerle bu yasaya yapılan eklemelerde 'son zamanlarda Ermenistan'da "gelenek dışı" diye ifade edilen yeni dinî akımların türediği, bunların ülkedeki manevi atmosferi dejenere ettiği, kamu düzenini bozduğu ve Ermeni Kilisesi'nin, Ermeni halkında dinî şuuru yeniden kuvvetlendirme çalışmalarını baltaladığı' ibarelerine yer verilmiştir. Bunlar daha ziyade 1988 depreminden sonra Ermenistan'a yardıma gelen Hristiyan ve diğer cemaatlerdir.³⁸ 'Ruhların çalınması'nı engellemenin devletin görevi olduğu vurgulanarak bir dizi tedbir sıralanmış ve dinî örgütler üzerindeki kontrol sıkılaştırılmıştır. 1997'de yenilenen kanun sonrasında, dinî grupların kayıtları da yeniden yapılmıştır. Bu işlem sırasında önceki kanuna göre kaydı bulunan bütün gruplar herhangi bir zorlukla karşılaşmadan kayıt yaptırabilmiştir. Bunun tek istisnasını sayıları önceki kanunda öngörülen alt limit olan 50 kişinin de altına düşen Krişnacılar oluşturmuştur. 12 Ağustos 2002'de çıkarılan bir kanunla da Başbakanlığa bağlı bir Din İşleri Konseyi kurulmuştur.³⁹ Devlet Baş-

³⁶ Kanunun asıl metninde 50 olan bu sayı, 1997'de yapılan değişikliklerle 200'e çıkarılmıştır.

³⁷ '51 Religious Organizations Registered In Armenia', *ArmenPress News Agency*, 30 Temmuz, 2002

³⁸ Eçmiadzin Katogigosu I. Vazgen ile yapılan söyleşi için bkz. Hratch Tchilingirian, 'The Price of Freedom', *Window*, Cilt 3, Sayı 1, 1992, <http://www.sain.org/WINDOW/Armenia6.txt>

³⁹ Emil Danielyan, 'Prosecutors To Advise Armenian PM On Religious Affairs', *RFE/RL Armenia Report*, 13 Ağustos 2002, 'Armenian Government Sets Up Religious Affairs Council', *Mediamax News Agency*, 13 Ağustos 2002.

Gerek anayasada, gerekse ilgili yasada Ermenistan'da din ve devletin ayrılmış olduğu belirtilmekle birlikte, bu durumu tekzip eden ifadeler yine aynı metinlerde rastlanabilmektedir. Dinî yapı içerisinde Ermeni Kilisesi'ne üstün ve ayrıcalıklı bir konum verilmiştir.

tır. Bu 'tehlikeli mezhepler'in ülkenin ulusal güvenliğini tehdit ettiğini öne süren Margaryan, yukarıda sözü geçen Din İşleri Konseyi'nin ilk toplantısında devletin önde gelen yöneticilerine, 'devletin ve halkın güvenliğinin bazı uluslararası anlaşmalardan daha önemli olduğunu, Avrupa Konseyi'nin taleplerine uyacaklarını fakat bunun da bir sınırı olduğunu' ifade etmiştir. Margaryan'a göre Ermenistan'ın Avrupa Konseyi karşısındaki yükümlülükleri 'aşırı liberal'dir. Aynı toplantıda söz alan Savunma Bakan Yardımcısı Mikael Grigoryan ise söz konusu dinsel grupların ülkeyi 'çözölmeye ve manevi çöküntüye sürüklediğini' söylemiştir.⁴⁰

Gerek anayasada, gerekse ilgili yasada Ermenistan'da din ve devletin ayrılmış olduğu belirtilmekle birlikte, bu durumu tekzip eden ifadeler yine aynı metinlerde rastlanabilmektedir. Dinî yapı içerisinde Ermeni Kilisesi'ne üstün ve ayrıcalıklı bir konum verilmiştir. Bu ayrıcalıklar şunlardır:⁴¹

- Ermeni Kilisesi, Ermenistan'da 'kilise' statüsünde tanınan tek kurumdur. Diğer kiliseler ancak 'yerel cemaat' statüsünde tanınmıştır. Mesela Gümrü Katolik Kilisesi cemaati gibi. Bunların ülke çapında tek bir dinî merkezleri yoktur.

kanlığı, Başbakanlık, Bilimler Akademisi, Eçmiadzin Katogigosluğu, Parlamento ve Başsavcılık kurumlarının temsil edildiği konseyin kuruluş gerekçesi olarak devletin din alanındaki politikasının etkinliğinin artırılmasının gereği vurgulanmıştır.

Hatta Başbakan Andranik Margaryan yaptığı bir açıklamada Ermeni yetkililerinin gelenek-dışı dinî grupların faaliyetlerini, Ermenistan'ın Avrupa Konseyi karşısındaki yükümlülüklerini ihlal etmek pahasına da olsa, daha etkin bir şekilde engellemeleri gerektiğini vurgulamış-

⁴⁰ Shakeh Avoyan, 'Markarian Demands Tough Action Against "Dangerous Sects"', *RFE/RL Armenia Report*, 18 Eylül 2002.

⁴¹ Ermenistan Din İşleri Bakanı Ludwig Khaçatriyan ile yapılan söyleşi için bkz. 'Church and State In Armenia', *Window*, Cilt 2, Sayı 3, 1991, <http://www.sain.org/WINDOW/Armenia4.txt>

- Ermeni Kilisesi dışındaki dinî örgütler yalnızca cemaat bölgelerinde ve cemaat üyeleri arasında ibadet ve vaaz hakkına sahipken, bu hak Ermeni Kilisesi'ne bütün ülke çapında verilmiştir.

- Bir kimseyi Gregoryenlikten döndürmeye çalışmak suçtur, aksi ise suç değildir.

- Velilerin isteği halinde okullarda dinî eğitim hakkı yalnızca Ermeni Kilisesi'ne aittir. Diğer dinî gruplar hiçbir şekilde okullarda dinî eğitim hakkından yararlanamaz.

- Hayır kuruluşu ve vakıf kurma hakkı yalnızca Ermeni Kilisesi'ne aittir.⁴²

Buna ek olarak 22 Ağustos 2002'de Başbakan Margaryan ve II. Karekin arasında imzalanan bir protokolle, tehlikeli mezheplerin önünün alınması için, orta okulların müfredatında Ermeni Kilisesi Tarihi, zorunlu ders haline getirilmiştir.⁴³

Görüldüğü gibi Ermenistan'da din, bir inanç ve ibadet meselesi olmaktan daha çok sosyal ve kurumsal bir olgu olarak algılanmaktadır. İlgili yasanın adı bile 'din hürriyeti yasası' değil, Dinî Kurumlar Hürriyeti Yasası'dır. Bu algılama, din olgusunun bürokratik bir formda kurumsallaşmasına sebep olmaktadır ki bu da neticede devletin din üzerinde kontrol ve hatta baskısına yol açmaktadır. Hem hukuki hem fiilî düzlemde Ermeni Kilisesi lehine yapılan ayrımcılık, anayasada ve yasada iddia edilen laikliği büyük ölçüde geçersiz kılmaktadır. Ermenistan'da devlet ve kilise büyük ölçüde iç içe geçmiştir. Üst seviye devlet yetkilerinin bir çoğu resmi olarak Ermeni Kilisesi'nin üyesidir. Devlet de kilise üzerinde oldukça etkilidir. Gerek 1995'te gerekse 1999'daki Katogigos seçimlerinde devletin desteklediği adaylar kazanmıştır. Ancak devletin kilise üzerindeki bu etkisi, her zaman devlet-kilise ve kilise-toplum birlikteliğini pekiştirici rol oynamamaktadır. Öyle ki, 1995'te iktidarın desteğini alarak Katogigos seçilen I. Karekin, kilisenin de büyük ölçüde desteğini almış olmasına rağmen, halk arasında 'hükümetin adamı' olmak yaftasından kurtulamadığı için kendini kabul ettirmekte ve programını uygulamakta zorluk çekmiştir. Diğer taraftan devletin uyguladığı baskı zaman zaman din adamlarınca da tepkiyle karşılanabilmekte ve devlet-kilise gerginliğine yol açabilmektedir. Ekim 1999'daki Katogigos seçimleri sırasında, ikisi patrik ol-

⁴² Ayrıntılar için bkz. Law of the Republic of Armenia on the Freedom of Conscience and on Religious Organizations, <http://sain.org/Armenian.Church/law.txt>

⁴³ Emil Danielyan, 'Church History To Be Taught In Armenian Schools', RFE/RL Armenia Report, 22 Ağustos 2002

mak üzere 6 başpsikoposun, hükümetin Kilise'ye müdahalesini ve Karekin Nersesyan'ı aday olarak dayatmasını protesto eden bir bildiri yayınlaması da böyle bir gerginliğin göstergesi olmuştur.⁴⁴

Öte yandan Katogigos resmi bir görevli gibi yabancı heyetleri kabul etmekte ve önemli yurtdışı gezilere devlet başkanıyla birlikte katılmaktadır. Devlet protokolünde, devlet televizyonunun haberlerinde Katogigos daima devlet erkanının hemen yanı başındadır. Bu konuyla ilgili olarak Türkiye Ermenilerinden AGOS Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Hrant Dink bir yazısında şunları dile getirmektedir:

*"Ermenistan'da "Polis Günü" tesis edip hafta başında kutlamışlar... Gelen fotoğraflara bakıyorum. Resmi geçit yapan polisleri şeref kürsüsünde selamlayanlar arasında Başbakan var, Emniyet Genel Müdürü var, Devlet Başkanı Koçaryan var, Meclis Başkanı var, bir de ruhani kisvesiyle Başpatrik II. Karekin Katogigos Hazretleri var. İyi de Katogigosun o kürsüde ne işi var? Ben soruyu kürsüyle sınırlı sordum ancak siz buna başka alanları da ekleyip soruyu genişletebilirsiniz. Devletleşme sürecine girmiş Ermenistan'da dinî kurumun ilgili ilgisiz her alanın içinde var gözükmesi ideal bir demokratik ve laik devlet anlayışıyla örtüşüyor mu?... Ermenistan'ın diğer devletlerde açtığı elçiliklerin oradaki dinî merkezlerle neredeyse bir nüfuz savaşı içine girdiği örnekler hiç de az değildir. Çünkü kilise, kendi alanına çekilmeye hiç de hazır ve niyetli görünmüyor. Çekilmediği için de siyasetin ta içine kadar batabiliyor. Nitekim bugün siyaset mi kiliseyi kullanıyor yoksa kilise mi siyaseti, sorusu cevaplanabilir olmaktan çok uzak... Biz bu çağda gerçek manada laik bir ulus mu olacağız yoksa hâlâ dinî bir millet olarak mı tanınacağız."*⁴⁵

III. BÖLÜM

ERMENİSTAN'DA DİN-SİYASET ve TOPLUM

Ermenistan'da din sorunu siyasal düzlemde hep bir milli şuur sorunu olarak ele alınmıştır. Ancak bugün Ermenistan'da toplumsal elitin hem dinî hem siyasi kanadının yoğun çabasına rağmen din, geleneksel olduğu şekilde milli kimliğin koruyucusu rolünü üstlenememektedir. Hem 70 yıllık ateizm pratığının tortulaşan etki-

⁴⁴ Michael Westh, 'Election of Catholicos Armenia 1999', Groong News Network, 25 Ekim 1999.

⁴⁵ Hrant Dink, 'Ermenistan-Diaspora (6): Himayelerinden Kurtulmak', AGOS, Sayı 316, 19 Nisan 2002.

siyle hem küreselleşmenin etkisiyle hem bağımsızlık sürecinin getirdiği siyasi ve ekonomik sorunlar sebebiyle ve hem de artık bağımsız devlet sahibi bir halk olarak etnik korumacılık duygusuna ve buna bağlı olarak milli kimlik ifadesinde dinî ögenin başat rol oynamasına gerek kalmaması üzerine toplum dinsel kimlikten büyük ölçüde uzaklaşmaktadır. İbadet oranı çok düşüktür, halkın büyük çoğunluğu için Hristiyanlık etnik kimliğin ayırıcı bir göstergesi olmaktan öte bir şey değildir, inançla çok fazla ilgisi yoktur.⁴⁶ Azerbaycan'la olan Karabağ çatışmasında bile din unsuru baş rolü oynamamıştır. Toplumun harekete geçiren temel motif milliyetçilik duygusu olmuştur.⁴⁷ Halkın, gerek Gregoryenliğe gerekse azınlık dinlerine yönelik tutumu çok belirgin değildir. Buna rağmen Gregoryenlik ile Ermeni etnisitesi arasındaki teorik bağ, toplumsal bilinçte önemli bir yer işgal etmektedir. Bütün bunlarla birlikte Ermeni Kilisesi'nin, Ermeni ulusunun inşasında üstlendiği kilit rol gibi, bugünkü devletleşme sürecinde oynadığı rolü de iyi değerlendirmek gerekir. Kilise, devletin fikrî ve manevi temellerinin hazırlayıcısıdır.⁴⁸

SSCB dönemi pek çok geleneksel ve tarihi kuruma ve yapıya ağır bir darbe vururken bundan belki de en büyük payı din kurumu ve kilise almıştır.⁴⁹ Kilise bugün itibariyle Sovyet dönemine kıyasla oldukça güçlenmiş ve devlet hiyerarşisi içinde kendisine önemli bir yer edinmiştir. Ermenistan'da din, normalden çok daha fazla siyasi hayatın içinde yer almakta ve konumunu sağlamlaştırmaya çalışmaktadır. Buna rağmen toplum içinde gerçekten etkin bir yer edinmemiş ve toplumsal sorunlara çözüm önerileri üretmekte yetersiz kalmıştır. Bu durumda, kilisenin enerjisinin büyük çoğunu kendisini yeniden yapılandırma ve Sovyet döneminde kaybettiklerini yeniden kazanmaya ayırmış olması zaruretinin de payı büyük olmuştur. Kilise, Sovyet döneminde kenarda bırakılmış alanından kurtulmakta ve kendine gelmektedir. Bu kendine geliş, alanına kavuşmaktan çok, 'alanından taşmak' şeklinde de tezahür edebil-

⁴⁶ U.S. Department of State, *Annual Report On International Religious Freedom for 2002: Armenia*, www.state.gov

⁴⁷ Svante E. Cornell, 'Religion as a Factor in Caucasian Conflicts', *Civil Wars*, Cilt 1, Sayı. 3, Sonbahar 1998, ss. 46-64

⁴⁸ Antilyas Katogigosu II. Karekin (1995-1999 arası I. Karekin adıyla Eçmiadzin Katogigosluğu görevinde bulunmuştur) ile yapılan söyleşi için bkz. Hratch Tchilingirian, 'Nation Building and the Church: Reflections on the Mission of the Armenian Church Today', *Window*, Cilt 4, Sayı 2, 1994, <http://www.sain.org/WINDOW-/Diaspor4.txt>

⁴⁹ Hratch Tchilingirian, 'The End of the Beginning: The Church In Armenia', *Window*, Cilt 3, Sayı 1, 1992, <http://www.sain.org/WINDOW/Armenia5.txt>

mektedir.⁵⁰ Gerçekten de bugün Eçmiadzin'de Ermeni Kilisesi'ne maddi ve manevi bir dinamizm kazandırmak amacıyla çok ciddi hummalı çalışmalar yürütülmektedir. Bu amaçla 1990'da dönemin Katogigosu I. Vazgen tarafından 'Dini Propaganda Merkezi' kurulmuştur.⁵¹ Yeni yapıların inşaatı, eskilerin restorasyonu, seminerler ve eğitim faaliyetleri, televizyon programları hazırlanması, Pazar okulları organize edilmesi, kitap, dergi ve broşürler bastırılması, okullarda din dersi verecek öğretmenlerin eğitilmesi, diaspora topluluklarına yapılan geziler, buradaki Ermenilere yönelik konferanslar ve çeşitli programlar Eçmiadzin'in yeniden dünya Ermeniliğinin merkezi haline getirilmesi projesi kapsamında değerlendirilmelidir. Öte yandan diaspora Ermenilerinin de bağımsızlığını kazanan Ermenistan'a ve Ermeni Kilisesi'ne yönelik ilgisi sürekli artmaktadır. Pek çok diaspora bölgesinden Eçmiadzin'e yapılan ve özellikle 2001 yılında Ermenistan'da Hristiyanlığın 1700. yılı kutlamaları çerçevesinde oldukça artan hac ziyaretleri ve bugün dünyanın en büyük Ermeni kilisesi olan Erivan'daki Aziz Gregor Lusaroviç katedralinin, diasporanın bağışlarıyla yaptırılmış olması gibi hususlar artan bu ilginin açık göstergeleridir.

Bugün için Ermeni Kilisesi'nin en önemli sorunlarından biri yetmiş din adamı eksikliğidir. Ülke çapında yeni kiliseler açılmakta, eskileri restore edilmektedir. Bütün bu kiliselere din adamı tahsis etmek ve yeniden filizlenen bu dinamik yapıyı kontrollü bir şekilde makro planda dinî sisteme entegre etmek önemli bir sorun olarak kilisenin önünde durmaktadır.⁵² Keza başta eski SB ülkelerindeki olmak üzere dünyanın değişik bölgelerindeki diaspora topluluklarında dinî hayatı canlandırmak ve bunları da Eçmiadzin merkezli dinî sisteme eklemlemek bir diğer büyük sorundur. Demirperde dönemi boyunca, 'Tek' oluşla ifade edilen kilisenin bütüncül yapısı büyük ölçüde dağılmıştır. Kilise bunları, yeniden birleşik bir yapı içine katmayı ve bunların hem maddi hem manevi dinî ihtiyaçlarını karşılamayı da kendi görev alanı içinde saymaktadır. 'Kilisenin parçalanmışlığı' olarak ifade edilen bu sorun da, Ermeni Kilisesi'nin günümüzdeki belli başlı sorunları arasında yer almaktadır.⁵³ Hiç şüphe yok ki, pek çok yerde ekonomik açıdan etkin ve siyasi bakımdan güçlü Ermeni diasporasının kilise kanalıyla Ermenistan'a

⁵⁰ Ersal Yavi, *1856-1923 Emperyalizm Kışkacında Türkler, Ermeniler, Kürtler*, (İzmir: 2001), s. 379.

⁵¹ Abraham Mgrditchian, 'Religious Awakening In Armenia', *Window*, Cilt 2, Sayı 2, 1991, <http://www.sain.org/WINDOW/Armenia3.txt>

⁵² Eçmiadzin Katogigosu I. Vazgen ile yapılan söyleşi için bkz. Hratch Tchilingirian, 'The Price of Freedom', *Window*, Cilt 3, Sayı 1, 1992, <http://www.sain.org/WINDOW/Armenia6.txt>

⁵³ Ermenistan Din İşleri Bakanı Ludwig Khaçatriyan ile yapılan söyleşi için bkz. 'Church and State In Armenia', *Window*, Cilt 2, Sayı 3, 1991, <http://www.sain.org/WINDOW/Armenia4.txt>

bağlanmasının, Ermenistan için yalnızca manevi olmaktan öte anlamları da vardır. Diaspora Ermenilerinin zengin kesimleriyle yakın ilişkileri olduğu söylenen Katogigos II. Karekin'in, kilisedeki seçimlerde devlet tarafından desteklenmesi şaşırtıcı olmamıştır.

Apostolik Ermeni Kilisesi'nin bugün karşılaştığı bir diğer sorun da devletle kilise arasındaki ilişkilerin henüz kurumsallaşamamış olmasıdır. Gerek siyasal erkin gerekse üst düzey kilise yönetiminin bu konuyla ilgili net bir bakış açısı da gelişmiş değildir.⁵⁴ Ermenistan'ın, tarih boyunca bu ilişkileri düzenleyecek bir devlet geleneğinden mahrum olmasının yanında 70 yıllık ateizm düzeni, bu ilişkilerin mahiyetini daha da karmaşık hale getirmiştir. Anayasal, yasal, siyasal ve ekonomik olarak devlet-kilise ilişkilerinin durumu halen muğlaklığını korumaktadır. Günümüzde bu konuyla ilgili çok fazla teorik çalışma yapılmamakta, pratikteyse ilişkiler ad hoc bir zeminde yürütülmektedir. Dinin, Ermeni tarihi ve kimliği üzerindeki öneminin farkında olan siyasal elit, dinin bu konumundan yararlanmak ve bunu siyasal bir malzeme olarak kullanmaktan çekinmemektedir. Hattâ bu durum normal kabul edilmektedir. Şöyle ki; Ermenistan'ın laikleştirilmesi gerektiğini iddia edenlere karşı, Ermenistan'ın tarihi ve siyasal gelişim bakımından sıradan bir ülke olmadığı, kilisenin Ermenilerin hayatındaki rolünün başka herhangi bir milletteki herhangi bir kuruma benzetilemeyeceği, bu sebeple de Ermenistan'ın sıradan bir ülke gibi laikleştirilemeyeceği öne sürülmektedir. Ermenistan'ın bugün içinde bulunduğu siyasal ve jeopolitik koşullar dikkate alındığında devlet-kilise ilişkilerinde devletin hakim bir konumda olduğu söylenebilir. Özellikle Katogigos seçimlerinin devlet-kilise rekabetine sahne olduğu ve bu güç mücadelesinden devletin galip çıktığı görülmektedir. Ermenistan'daki otoriter siyasal yapı göz önünde bulundurulduğunda, başta Katogigos olmak üzere üst düzey kilise yöneticilerinin, mevkilerini, siyasal otoriteye verdikleri şartsız destek olmaksızın muhafaza etmelerinin pek de mümkün olmayacağı sonucuna varılabilir. Görünen, kilise ile devletin bir süre daha sınırları çok da belli olmayan, aynı anda hem iktidar mücadelesi hem de iktidar paylaşımını barındıran bir model içinde ilişkilerini sürdüreceğidir. Bugünkü Katogigos II. Karekin, devletin kiliseden beklediklerini yerine getirmek hususunda 1999'daki Katogigos seçimlerinde kendisini destekleyenleri yanıltmamıştır. Öte taraftan kilise içinde seçimler sırasında devletin baskısına karşı oluşan gerginlik de artarak devam etmektedir.⁵⁵

⁵⁴ Michael Westh, 'Election of Catholicos Armenia 1999-Between the First and the Second Day', *Groong News Network*, 27 Ekim 1999.

⁵⁵ Yavi, 1856-1923..., (İzmir: 2001), s. 380.

Kilisenin kendisini yeniden yapılandırma çabaları esnasında toplumsal bir kimlik üretme konusunda başarısızlığa düşmüş olmasına rağmen gerek siyasi elit, gerek kilise, gerek medya ve gerekse diğer toplumsal güç odakları tarafından dinî kimlik yeniden hakim konuma getirilmeye çalışılmaktadır. Din kurumunun söylemlerine muhalif her tez milli benliğe saldırı olarak takdim edilmektedir.⁵⁶ Gerçi Apostolik Ermeni Kilisesi, Dünya Kiliseler Konseyi'nin üyesidir ve belli başlı kiliselerle düzenli ilişkileri bulunmaktadır. Kilise bağımsızlık sonrası Batı'dan gelen değişik dinî gruplarla özellikle

Kilisenin kendisini yeniden yapılandırma çabaları esnasında toplumsal bir kimlik üretme konusunda başarısızlığa düşmüş olmasına rağmen gerek siyasi elit, gerek kilise, gerek medya ve gerekse diğer toplumsal güç odakları tarafından dinî kimlik yeniden hakim konuma getirilmeye çalışılmaktadır.

insani yardım ve dinî eğitim yardımı projeleri kapsamında işbirliğini de geliştirmektedir. Bu ilişkiler özellikle 2001 yılında Ermenistan'da Hristiyanlığın 1700. yılı kutlamalarına Papa II. Jean Paul başta olmak üzere dünyadaki bütün büyük kiliselerin ruhani reisleri ve temsilcilerinin katılımıyla pekişmiştir. Ancak yine de Apostolik Ermeni Kilisesi, bütün bu gruplara şüphe ve temkinle yaklaşmakta ve aralarındaki işbirliği de gizli bir rekabetin gölgesinde gerçekleşmektedir. Hem bu durum hem de dinin Ermeni ulusal kimliğindeki öneminin görece olarak

azalması ise Ermenistan'da bağımsızlık sonrası pek çok değişik dinî eğilimin ortaya çıkması ve güçlenmesinin ana sebebi sayılmaktadır. Ermenistan'da nüfusun dinî dağılımı yaklaşık olarak şu şekildedir:⁵⁷

Dinî Demografi (Ermeni Kilisesi hariç)

Katolik: 180 bin	Yehova Şahitleri: 12-20 bin
Yezidi: 30-60 bin	Rum Ortodoks: 6 bin
Rus Ortodoks: 50 bin	Müslüman: bin ⁵⁸
Protestan: 30-35 bin	Musevi: 500-1000

⁵⁶ Stepan Danielian, 'Religious Minorities In Armenia', *Central Asia and the Caucasus*, Sayı 2(8), 2001, s. 134.

⁵⁷ U.S. Department of State, 'Annual Report On International Religious Freedom for 2002: Armenia', www.state.gov

⁵⁸ Ermenistan'da yalnızca bir tek cami bulunmaktadır. O da 2001 yılında İranlılar tarafından restore edilmiş, 18. yüzyıla ait bir camidir. Camide filen ibadet edilebilse de yasal statüsü halen muallaktır. U.S. Department of State, 'Annual Report On International Religious Freedom for 2002: Armenia', www.state.gov

Bunların dışında çok sınırlı sayıda Bahaî ve Krişnacı da bulunmaktadır. Katolikler daha ziyade ülkenin kuzeyinde yaşarken Yahudiler, Bahailer ve Krişnacılar Erivan'da yer almaktadır. Sayıları birkaç yüz civarında olan bir Müslüman Kürt topluluğu Abovyan bölgesinde yaşamaktadır. Kürt ve İranlı olan geri kalan Müslümanlar Erivan'da, Yezidiler ise Aragats bölgesinde bulunmaktadır. Ermenistan'da dinî ortam dışardan oldukça durgun gözükmesine rağmen aslında içinde ciddi gerilimler barındırmaktadır. Bu gerilimlerin en önemlisi, 'gelenek dışı' diye ifade edilen ve Gregoryenlik dışında kalan hemen hemen bütün inançları kapsayan dinî gruplara yönelik sosyal baskı ve hattâ şiddettir.⁵⁹ Bu sebeple ülkede yeni ortaya çıkan dinî gruplar devamlı surette tedbirli hareket etmek durumunda kalmaktadır. Bu baskı ve şiddet, iş başvurularında ayrımcılıktan doğrudan fiziksel şiddete kadar uzanabilmektedir. Özellikle alt ve orta seviye devlet görevlilerinin ayrımcılık ve kötü muamelesinden sıkça bahsedilmektedir.⁶⁰ Ancak baskı, daha çok fanatik dinî gruplar ve özellikle Karabağ muharıpleri tarafından uygulanmaktadır. 'Yerkrapah' denen bu grubun üyeleri, en yoğun dönemi 1995 yılı olmak üzere, on küsur dinî grubun üyelerine yönelik olarak fiziksel şiddet uygulamışlardır. 1995'ten itibaren ise bu grubun faaliyetleri oldukça azalmıştır. Yine de değişik gruplara uygulanan bu şiddet, pek çok azınlık dinî mensubunun ülkeyi terk etmesiyle sonuçlanmıştır.⁶¹ Tarihsel olarak cemaat tarzı bir toplum olan ve millî varlığın devamını dinî inançlara ve kurumlara bağlılıkta gören bir toplumsal yapıda, bağımsızlık sonrasında da cemaat algılamasını sürdüren aşırı uçlar, resmi dinî ideolojiden farklılaşan her söylemi doğrudan millî varlığa yönelik bir tehdit olarak algılamışlar ve bu tehdidin üzerine gitmişlerdir. Bu gruplar, aşırı tutumlarında devlet ve kilisedeki bazı kesimlerce de desteklenmektedir.

Son zamanlarda bu baskının özellikle yoğunlaştığı iki cemaat bulunmaktadır. Bunlardan biri Yehova Şahitleri, diğeri de Yahudilerdir. Yehova Şahitleri, inançları gereği askerlik yapmayı reddettikleri için Ceza Kanunu'nun 75. maddesini çiğnediklerinden tutuklanmaktadır. Halen 23 Yehova Şahidi Ermenistan'da tutuklu bulunmaktadır.⁶² Bu hususta Ermenistan, Avrupa Konseyi başta olmak üzere uluslararası kuruluşların baskısı altındadır. Ermenis-

⁵⁹ Ayrıntılı bilgi ve müşahhas olaylar için bkz. 'Persecution of nonapostolic organizations in Armenia', www.hindunet.org

⁶⁰ U.S. Department of State, Annual ...

⁶¹ U.S. Department of State, Annual ...

⁶² 23 'Jehovah's Witnesses Are Under Arrest In Armenia', *Groong News Network*, 23 Temmuz 2002

tan 25 Ocak 2001'de Avrupa Konseyi'ne üye olurken Yehova Şahitleri için, 3 yıl içinde askerlik yerine bir 'alternatif hizmet' yasası çıkarmayı taahhüt etmiştir⁶³ ancak henüz Avrupa Konseyi'ne vaat edilen yasayla ilgili herhangi bir gelişme sözkonusu değildir. Bu konu, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin Ermenistan'la ilgili ilerleme raporunu ele aldığı 26 Eylül 2002 tarihli oturumunda da görüşülmüş ve Ermenistan'a, diğer sorunlarla birlikte bu sorunu da çözmek için 2003 Haziran'ına kadar süre tanınmış, aksi halde Ermenistan'ın üyelik statüsünün düşürülmesi gibi yaptırımlara başvurulacağı belirtilmiştir.⁶⁴ Bu arada, askerlik yerine alternatif hizmet uygulaması, uzak köylerde öğretmenlik yapmak isteyenler için uygulanmakta fakat bu imkan Yehova Şahitlerine tanınmamaktadır.

Yehova Şahitleri halen ülkede resmi olarak tanınmayan bir dini grup olarak varlıklarını sürdürmek zorunda kaldıklarından, resmi olarak tanınan dini gruplara verilen haklardan yararlanamamaktadır. Askere gitmeyi reddeden üyelerinin tutuklanarak hapse atılması dışında toplu halde dinî ayin yapamamakta ve zaman zaman dinî kitap ve diğer materyalleri toplatılmaktadır. Ermenistan'daki Yehova Şahitlerinin dinî lideri konumundaki Hraç Keşişyan, 'Ermenistan'ın Avrupa Konseyi'ne girmesinin kendilerine hiçbir değişiklik getirmediğini' ifade etmiştir. Resmi olarak tanınmamaktan dolayı hukuki bir zeminden mahrum olmanın yanında yarı resmi konumdaki Ermeni Kilisesi ve yerel medyanın da, geleneksel Ermeni değerlerinin altını oymakla suçladıkları Yehova Şahitlerine yönelik baskısı görülmektedir. Eylül 1998'de Ermeni Kilisesi'nden önde gelen bir din adamı, Yehova Şahitlerini 'İsa'nın düşmanı' ilan ederek basın yoluyla bir kampanyaya girişmiştir. Bunun dışında Yehova Şahitleri, dinî vaazlarda da hedef alınan bir gruptur.⁶⁵ Bu çevreler, Ermenistan'ın jeopolitik konumu ve içinde bulunduğu mevcut şartlar itibarıyla, alternatif hizmet yasasının 'gereksiz hatta zararlı bir lüks olduğunu' iddia etmektedir. Öte yandan Keşişyan ise 'askerlik yaşındaki erkek Yehova Şahitlerinin sayısının ülkenin güvenliğini tehlikeye düşürecek boyutta olmaktan çok uzak olduğunu, kaldı ki bu kişilerin ekonomik sıkıntılar sebebiyle ülkeden göç eden yüz binler gibi kendilerine uygulanan baskı üzerine ülkeden kaçmayıp hapse

⁶³ bkz. 'Armenia's Application for Membership of the Council of Europe', <http://www.coe.int> (Avrupa Konseyi resmi internet sayfası)

⁶⁴ Lilit Grigorian, 'Council Of Europe Warns Armenia', AZG, 28 Eylül 2002

⁶⁵ U.S. Department of State, Annual ...

girmeyi yeğleyecek kadar vatansever olduklarını' öne sürmüştür.⁶⁶ Yehova Şahitleri'nin kayıt dışı tutulmasının askerlik yapmaya karşı oluşları dışında ileri sürülen bir diğer sebebi de Gregoryenler üzerinde illegal olarak din değiştirme propagandası yaptıkları iddiasıdır.

Yahudi cemaati ile ilgili sorunlar ise, Ermenistan-İsrail ilişkilerindeki sorunlara bağlı olarak gelişmiştir.⁶⁷ Ermenistan'daki İsrail büyükelçisinin Ermeni soykırımı diye bir şeyin olmadığı yönündeki açıklamaları üzerine Ermenistan-İsrail ilişkilerinde başlayan gerginlik yeni gelişmelerle uzun süre devam etmiştir. Büyükelçinin açıklamalarını daha sonra başka İsrailli yetkililerin ve Yahudi lobisinin önde gelen temsilcilerinin beyanatlari izlemiştir.⁶⁸ Haziran 2002'den itibaren ise ilişkilerdeki gerginlik, İsrail'in, Kudüs Ermeni Patrikliği topraklarını ikiye bölecek şekilde, Kudüs ile Beyt'ül-Lahim arasına bir güvenlik duvarı örme kararı almasıyla zirveye çıkmıştır. Bu karardan sonra özellikle ABD'deki Ermeni lobilerinin girişimiyle Ermeni diasporası içinde İsrail karşıtı bir propaganda atağı başlatılmıştır. Diğer taraftan da Ermeniler'in anti-semitik oldukları yönünde bir propaganda başlamıştır.⁶⁹

Yahudi cemaati ile ilgili sorunlar ise, Ermenistan-İsrail ilişkilerindeki sorunlara bağlı olarak gelişmiştir.

6 Eylül 2002 tarihinde, bu arka plan çerçevesinde gelişen soruna, yeni bir halka daha eklenmiştir. Erivan'da, II. Dünya Savaşı sırasında gerçekleşen Yahudi soykırımında ölen kurbanların anısına dikilen anıt yerinden sökülümüştür. Konuyla ilgili olarak Ermenistan'daki Yahudi cemaatinin lideri Rimma Varyapetyan, olayı 'devlet seviyesinde uygulanan baskının ispatı ve konuyla ilgili yetkililerin sorumsuzluğu' olarak değerlendirmiştir. Konuyla ilgili olarak bir açıklama yapan Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan ise olayın, 'anıtın yerleştirildiği arazinin satışıyla ilgili olduğunu ve ne

⁶⁶ Emil Danielyan, 'Crackdown On Jehovah's Witnesses Adds Strains To Armenia's Ties With Europe', *RFE/RL Armenia Report*, 25 Eylül 2002.

⁶⁷ Ermenistan'daki Yahudiler ve Yahudi-Ermeni ilişkileri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Sedat Laçiner, 'Armenia's Jewish Scepticism and its Impact on Armenia-Israel Relations', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 4, Aralık 2001- Ocak-Şubat 2002, ss. 296-335 ve Aydan İyigüngör, 'A New Perspective: Armenian Allegations in the Light of Israel and the Jews', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 4, Aralık 2001- Ocak-Şubat 2002, ss. 336-350.

⁶⁸ Yahudi Soykırımı konusu ve Ermeni soykırım iddiaları arasındaki temel farklılıklar için bkz. İbrahim Kaya, 'The Holocaust and the Armenian Case: Highlighting the Main Differences', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, Sayı 4 Aralık 2001- Ocak-Şubat 2002, ss. 274-295.

⁶⁹ Nazeli Margarian, 'Are Armenians Anti-Semite?', *AZG*, 25 Eylül 2002.

ülkedeki Yahudi cemaate ne de İsrail'e karşı bir tepki olmadığını ifade etmiştir.⁷⁰

'Baron Der' adıyla da bilinen Kudüs Ermeni Patrikliği arazisi hakkındaki ihtilaf, İsrail hükümeti ile Patriklik yetkilileri ve iki ülke dışişleri bakanlarının görüşmeleri ve Papa II. Jean Paul başta olmak üzere çeşitli Hristiyan liderlerin araya girmesiyle çözülmüştür.⁷¹ Ancak bu süre zarfında Ermenistan ile İsrail arasında ortaya çıkan sorunlar, ülkede sayıları çok az olan Yahudilere yönelik bir baskıya sebep olmuştur.⁷² Gerek bu baskı yüzünden gerekse ekonomik şartlar sebebiyle ülkedeki pek çok Yahudi İsrail'e göç etmiştir.

SONUÇ

Tarihte Ermeniler çeşitli toplum ve kültürlerin etkisi altında kalmıştır. Özellikle Türk hakimiyetinde geçen yaklaşık 1000 yılda Türk kültüründen büyük oranda etkilenmişlerdir. 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'da Ermenilerden Hristiyan Türkler olarak bahsedildiği olmuştur. Helmuth von Moltke, İstanbul'da bulunduğu 1835-1839 yıllarında Ermenilerle ilgili şunları yazmıştır: 'Bu Ermenilere aslında Hristiyan Türkler demek mümkün, bu hakim milletin (Türkler'in) âdetlerinden, hattâ lisanından o kadar çok şey almışlar.'⁷³ Tarih boyunca Ermeniler milli varlıklarını ve kimliklerini Hristiyanlığa bağlanarak korumuşlardır. Bunun en önemli sebebi, Ermenilerin kimliklerini ifade edecek, koruyacak ve geliştirecek bir siyasi örgüte, bir devlete sahip olamayışlarıdır. Yine bu sebeple din ve onu temsil eden Ermeni Kilisesi, Ermeni siyasal kimliğinin de öncüsü olmuştur. Öyle ki Ermeni dinî liderlerinin ünvanı olan katogigos kelimesi, 'milletin temsilcisi' anlamına gelmektedir.⁷⁴

Bugün Ermenistan'da Anayasa, din özgürlüğü için imkan tanımakta fakat ilgili diğer mevzuat, Apostolik Ermeni Kilisesi hariç

⁷⁰ 'Ermenistan'da Yehudilere Hörmetsizlik Edilip', *Yeni Müsavat*, 13 Eylül 2002.

⁷¹ Emil Danielyan, 'Armenian Church Says Land Dispute With Israel Settled', *RFE/RL Armenia Report*, 26 Eylül 2002, Emil Danielyan, 'Armenia, Israel End Dispute Over Church Land', *RFE/RL Armenia Report*, 29 Kasım 2002.

⁷² 'Ermenistan'daki Yahudiler Zor Durumda', *Ayyıldız*, 2 Temmuz 2002.

⁷³ Helmuth von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, (Berlin, 1911), Türkçe çevirisi; Hayrullah Örs, *Türkiye Mektupları*, (İstanbul: 1969), s. 35'ten zikreden İter, *Ermeni...*, s. 30.

⁷⁴ İter, *Ermeni...*, s. 17.

diğer inanç mensuplarına çeşitli kısıtlamalar getirmektedir. Bunun dışında uygulamaların kendi içinde tutarsız oluşları göze çarpmaktadır. Vicdan ve Dinî Kurumlar Hürriyeti Yasası, kilise ve devlet ayrılığını öngörmekte ise de Ermeni Kilisesi'ni milli kilise olarak tanımaktadır. Kilise de, değişen toplumsal ve siyasal yapıya rağmen, geleneksel toplumsal yapının kendisine sağladığı üstünlükleri elinden bırakmaya niyetli görünmemektedir. Demokratikleşme, ülkede her geçen ağırlığını daha fazla hissettirse de kilise statükoyu korumaya kararlıdır. Yeni dinî hareketlere karşı mücadele etmeyi, kilise bugün için en kritik meselesi olarak telakki etmektedir⁷⁵ ki siyasi otoritenin de kanaati de aynı yöndedir. Dahası, kilisenin siyasal söylemi olan 'Hay Dat'⁷⁶ bağımsızlıktan sonra devletin resmi ideolojisi haline gelmiştir.

Ermenistan'da kilisenin toplumsal önderliğinin devamı, dışa kapalı ve dinsel bir toplum gerektirmektedir. Toplumun genel yöneliminin ve küreselleşmenin baskısı ise Ermenistan'ı daha açık ve çağdaş siyasal değerlerle daha uyumlu bir ülke olmaya zorlamaktadır. Ermenistan bir yandan dinî meşruiyet temeline dayanan devlet ve toplum yapısını korumaya çalışırken diğer yandan da bunu Avrupa Konseyi ve NATO (Barış İçin Ortaklık Programı) gibi kurumlara üyelikle adım attığı Batı dünyasının değerleri ve talepleriyle bağdaştırmaya gayret etmektedir. Aradaki uyum problemini ise Batıdaki dinci ve dindar Hristiyan gruplarla iletişim ve diasporasının lobi faaliyetleriyle halletmeye çalışmaktadır.

Bağımsızlık sonrası değişen Ermeni yönetimleri devamlı surette Ermenistan'ın etnik ve dinî olarak homojen bir ülke oluşuyla övünmüşlerdir. Bu söylem, Ermenistan'da bağımsızlık sonrası başlatılan devlet ve toplum projesinin halen uygulamada olduğunu göstermektedir. Bu çerçeveden hareketle yakın geleceğe bir projeksiyonda bulunulduğunda, Ermenistan'da birbirine zıt bu iki sürecin bir arada gelişmeye devam edeceği öngörüsünde bulunmak mümkündür. Buna göre Ermenistan'da bir taraftan Ermeni Kilisesi ve inancını hakim kılma projesi işleyecek ve buna bağlı

⁷⁵ Hrach Tchilingirian, 'The Armenian Church: Glasnost Without Perestroka?', *Window*, Cilt 2, Sayı 2, 1991, <http://www.sain.org/WINDOW/Armenia2.txt>

⁷⁶ Ermeni ulusal çıkarlar doktrini olarak tanımlanabilecek Hay Dat ideolojisi üç ana hedefi amaçlamaktadır: 1- Kaybedilmiş tarihi Ermeni topraklarının geri alınması ve Birleşik Ermenistan ulusal devletinin kurulması (Büyük Ermenistan hedefi), 2- Dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmış Ermeni ulusunun sözkonusu topraklara geri dönerek yerleşmesinin sağlanması, 3- Sosyal devlet oluşturulması. Hay Dat ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Haleddin İbrahimli, *Değişen Avrasya'da Kafkasya*, (Ankara: ASAM Yayınları, 2001), ss. 43-47 ve Nazmi Gül, 'Yirmibirinci Yüzyılın Başlangıcında "Haydat"' (Ermenilerin Davası), *Stratejik Analiz*, Cilt 1, Sayı 2, Haziran 2000, ss. 25-28.

olarak da kayıt dışı gruplar başta olmak üzere Gregoryen olmayan inançlar ve müntesipleri üzerindeki baskı hafiflemeyecektir. Öbür taraftan ise uygulanan bu projeye rağmen daha önce belirtilen sebeplerden ötürü toplum laikleşme eğilimini sürdürecektir. En azından kısa ve orta vadede ise toplumsal ve siyasal güç mekanizmalarının, örgütlü olan dinci kesimin elinde kalacağını iddia etmek herhalde büyük bir yanılğı olmayacaktır.